Eğitim Yazıları

Eğitim ve İdeolojisi
Ali Bulaç

Çocuğu İbadete Dost Eylemek
Dr. Huriye Martı

Fıtrat ve Kulluk
Abdulaziz Tantik

Biz Olmak
Ayşe Toker

Toplumun Çekirdeği mi Çatlıyor
İsmail Öz

Ailede Çocuklara İbadet Davranışını Kazandırma
İsmail Sağlam

AN VAKFI

17

İBADET VE AİLE

Dua Psikolojisi
Muhammet Öztabak

Gençlik Gelişimi ve İbadet
E. Bekir Dilekçi

Hz. İbrahim Ailesinin Anatomisi
Ahmet Mercan

Aile ve Namaz
Ahmet Bulut

İbadet ve Eşler Arası İletişim
Ayşegül Akdemir

Çocuğun Eğitiminde Ailenin Rolü
Fatih Kılıçarslan

Ramazan ve Aile
A.Kadir Adıyaman

Âile ve İbâdet
Dr. Şerafeddin Kalay

EĞİTİM YAZILARI

17

İNSAN VAKFI
İNSAN EĞİTİMİ KÜLTÜR VE YARDIMLAŞMA VAKFI

İNSAN VAKFI İNSAN EĞİTİMİ KÜLTÜR VE YARDIMLAŞMA VAKFI

Dört Aylık Eğitim Araştırmaları Dergisi
(Mayıs - Haziran - Temmuz - Ağustos 2009)
Yıl: 10 Sayı: 17

Sahibi
İnsan Eğitimi Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Adına
İlhan Yürükçü

Genel Yayın Yönetmeni
Ahmet Mercan

Sorumlu Müdür
Dr. M. Şerafeddin Kalay

Editör
Alper Özpeçetek

Yayın Kurulu
Dr. Şerafeddin Kalay - Ahmet Mercan - Rabiya Aydın
A.Kadir Adıyaman - Alper Özpeçetek - Muhammed
Öztabak - Ayşegül Akdemir - Bekir Dilekçi

Grafik
Hümeyra Mercan

Baskı - Cilt
Erkam Matbaası

Adres
Akdeniz Cd. Albay Cemil Sakarya Sk. No: 14
Fatih / İSTANBUL
Tel: (0212 534 41 61 (pbx) Fax: (0212) 631 76 31
www.insanvakfi.org.tr
insanvakfi@insanvakfi.org.tr
egitimyazilari@insanvakfi.org.tr
egitimyazilari@gmail.com

İçindekiler

Sunuş / 5

Eğitim ve İdeolojisi / 7
Ali Bulaç

Çocuğu İbadete Dost Eylemek / 13
Dr. Huriye Martı

Fıtrat ve Kulluk / 19
Abdulaziz Tantik

Biz Olmak / 33
Ayşe Toker

Toplumun Çekirdeği mi Çatlıyor / 37
İsmail Öz

Ailede Çocuklara İbadet Davranışını Kazandırma / 43
İsmail Sağlam

Dua Psikolojisi / 55
Muhammet Öztabak

Gençlik Gelişimi ve İbadet / 71
E. Bekir Dilekçi

Hz. İbrahim Ailesinin Anatomisi / 77
Ahmet Mercan

Aile ve Namaz / 89
Ahmet Bulut

Mehmet Emin Kutlu Hoca'nın Oğlu Muhammed Hanefi ile ibadet hayatına dair söyleşi / 101
Röportaj : Ahmet Mercan

İbadet ve Eşler Arası İletişim / 113
Ayşegül Akdemir

Çocuğun Eğitiminde Ailenin Rolü / 119
Fatih Kılıçarslan

Ramazan ve Aile / 123
A.Kadir Adıyaman

Âile ve İbâdet / 137
Dr. Şerafeddin Kalay

Kitap Tanıtımı / 159

AİLEDE ÇOCUKLARA İBADET DAVRANIŞINI KAZANDIRMA

Dr. İsmail Sağlam

Çocuklara, ibadetlerin neler olduğunu ve nasıl yapıldığını öğretmek, o ibadetlerin çocuk tarafından benimsenip içtenlikle icra edilmesini temin etmekten, diğer bir ifade ile davranış haline gelmesini temin etmekten daha kolaydır denilebilir.

İbadetlerin, çocuklar tarafından öğrenildikten sonra icra edilmesi davranış haline dönüştürülmesine bağlıdır. İbadetlerin davranış haline dönüştürülmesinden kastımız, öğrenilen ibadetlerin amacına uygun şekilde çocuk tarafından içtenlikle icra edilmesidir. Çocuklara yaptırılan ibadet eğitim ve öğretiminin en önemli hedeflerinden birinin de bu olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla biz bu yazıda, ibadetlerin çocuklara öğretilmesinden ziyade, bu ibadetlerin çocuklar tarafından davranış haline getirilmesinden bahsetmeye çalışacağız. Bir bilginin bireyde davranış haline getirilme uğraşısı, o bilgiyi bireye sadece öğretme uğraşısından daha kapsamlıdır. Dolayısıyla çocuklara, ibadetlerin neler olduğunu ve nasıl yapıldığını öğretmek, o ibadetlerin çocuk tarafından benimsenip içtenlikle icra edilmesini temin etmekten, diğer bir ifade ile davranış haline gelmesini temin etmekten daha kolaydır denilebilir. Aynı şekilde çocuklara ibadet davranışını kazandırma, ibadetleri öğretmeden daha kompleks olduğu ve daha derin sistematik bir yapı arz ettiği de söylenebilir. Bundan dolayı ibadetlerin neler olduğunu öğretme metot ve ilkelerini değil de, ibadetlerini yapan çocuklar yetiştirmenin ilke ve metotlarından bahsetmeye çalışacağız.

Kanaatimizce uygulanan metot ne kadar iyi olursa olsun, eğer gerekli ilkelerden yoksun olarak uygulanıyorsa çocuğu ibadetlere alıştırmak oldukça güç olacaktır. Bu anlayıştan hareketle ibadet eğitimi ve öğretiminin metotlarından önce, dayandırılması gereken ilkelerden bahsetmek istiyoruz.

İlke; prensip, umde ve esas gibi kelimelerle eş anlamlı olup, eğitimde ya da davranışların değerlendirilmesinde temel görüş veya

düşünce olarak tarif edilmektedir[1]. Bu tariften hareketle, belirtmeye çalışacağımız ilkeler; çocuklara ibadet davranışını kazandırmada temel alınacak görüş ve düşünceler olarak değerlendirilebilir.

Çocuk hayata gözlerini aile içinde açmaktadır. Çocuğun hem kendi iç dünyası hem de dış dünyasıyla kuracağı iletişimin başarılı olup olmamasında, içerisinde doğup büyüdüğü ailenin sosyo-ekonomik, kültürel ve psikolojik yapısının derin etkilerinden bahsedilebilir. Aile içerisindeki söz konusu yapıların niteliği, bireylerin mesajları birbirlerinden engelsiz alıp almamalarına da etki edecektir. Diğer bir ifade ile ailede oluşturulacak duygusal, bilişsel, davranışsal, sosyal ve eğitimsel atmosferin yapısı, özellikle çocukla annebaba arasındaki mesaj alış verişinin başarısını belirleyecektir[2]. Karşılıklı mesaj alış verişinde başarılı bir yapı oluşturulan ailede, aile içi iletişimin sağlıklı olduğundan bahsedilebilir. Böyle bir ailede bireyler karşılıklı olarak duygularını, düşüncelerini, niyetlerini anlama ve anlatma fırsatı yakalayabilirler. Böylece birbirlerine karşı birikmiş olumsuz duygu ve düşünce engellerine düşmezler.

Çocuk hayata gözlerini aile içinde açmaktadır. Çocuğun hem kendi iç dünyası hem de dış dünyasıyla kuracağı iletişimin başarılı olup olmamasında, içerisinde doğup büyüdüğü ailenin sosyo-ekono¬mik, kültürel ve psikolojik yapısının derin etkilerinden bahsedilebilir.

İşte bu olumsuz iletişim engellerine düşmemek için, savunucu iletişim (yargılayıcı tutum, denetlemeye yönelik tutum, belli bir strateji izleyen planlı tuzak tutum, aldırmaz umursamaz tutum, üstünlük belirten tutum, kesin tutum) yerine, açık iletişim (tanıtıcı tutum, soruna yönelik tutum, plansız kendiliğinden oluşan doğal tutum, anlayış ve duygusal yakınlık gösteren tutum, eşitlik belirten tutum, denemeci tutum)[3] aile bireyleri arasında tercih edilmelidir.

Aile içi iletişimin sağlıklı bir yapıda olmasının, çocuklara ibadet davranışını kazandırmada çok önemli olduğunu düşünüyoruz[4]. İslâmî bir değer olan ibadet davranışını çocuklara kazandırabilmek için, önce insani bir değer olan sağlıklı aile içi iletişimi tesis etmek gerekmektedir. Başka bir ifade ile ibadet davranışını çocuklara kazandırmak bir bina inşa etmek ise, bu bina için jeofizik etütleri yapılmış sağlam bir arsa temin etmek de, aile içinde sağlıklı bir iletişim ortamı kurmaktır. Kaygan bir zemine yapılan bina nasıl ki güven verici ve kalıcı olmazsa, aynı şekilde bireyler arasında sağlıklı iletişim ağı kurulamamış ailelerde, ibadet davranışını çocuklara kazandırmaya çalışmak da kalıcı ve verimli olmayacaktır.

1 Öncül, Remzi, Eğitim ve Eğitim Terimleri Sözlüğü, s. 605.
2 Mesaj alış verişinde dikkat edilmesi gereken bkz. Mountrose, Philip, Çocuklarla ve Gençlerle İletişime Geçmenin 25 Yöntemi, s. 33 vd.; Özer, A. Kadir, İletişimsizlik Becerisi, İstanbul ts. s. 49 vd.; Dökmen, Üstün, İletişim Çatışmaları ve Empati, s. 21 vd.
3 Geniş bilgi için bkz. Cüceloğlu, Doğan, Yeniden İnsan İnsana, 23. bs., İstanbul 2000, s. 155.
4 Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Kaya, Mevlüt, Din Eğitiminde İletişim ve Dinî Tutum, Samsun 1998, s. 75 vd.

İşte ibadet eğitimi ve öğretiminde uyulması gereken ilkeler, yukarıda bahsetmeye çalıştığımız olumsuzluklardan anne-babayı ve çocuğu kurtaracak yapıda olmalıdır.

Hem günlük hayatla hem de ibadet hayatıyla ilgili olarak, çocuklarla anne-baba arasında sağlıklı bir iletişimin kurulabilmesi ve çocuklara ibadet davranışını kazandırmada başarı elde edilebilmesi için şu ilkelere uyulması gerektiğini düşünüyoruz.

Ailede sevgi kültürünün hâkim olması.

Ailede disiplinin hâkim olması.

Ailede bireylerin ilgi ve isteklerinin dikkate alınması.

Aile için iyi bir sosyal çevrenin seçilmesi.

Çocuk eğitimi konusunda bilgi edinilmesi.

Çocuklara ibadet davranışını kazandırmanın uzun bir program dâhilinde yapılması[5].

Söz konusu altı ilkenin hepsini bu yazıya sığdırmanın zorluğu nedeniyle sadece "Ailede Sevgi Kültürünün Hâkim Olması" ilkesinden bahsedeceğiz.

5 Önermiş olduğumuz bu altı ilkenin yanında, "1.Anne-babanın dini uygulamalarda model oluşturması, 2. Gözlemleme ve gözlem yaptırma, 3. Çocuğun dinî hayatı tanımasına imkân tanıma, 4. Ailede sözlü öğretim ortamının oluşturulması, 5. Çocuğun duygu ve düşüncesinin ibadete yönlendirilmesi, 6. Teşvik ve sakındırma" olmak üzere altı da metot önermekteyiz (bkz. Sağlam, İsmail, Çocuk ve İbadet, Düşünce Kitabevi Yay. Bursa 2002, s. 238 vd).

Ailede Sevgi Kültürünün Hâkim Olması

Aile içinde sağlıklı bir iletişimin kurulabilmesi için, o ailede sevgi kültürünün hâkim olması en önemli husustur. Sevgi kültürünün hâkim olması, aynı zamanda sağlıklı, doyumlu, erdemli bireylerden oluşan bir aileyi gerekli kılmaktadır. Çünkü bunun zıddı, korku kültürünün hâkim olması demektir ki, bu şekildeki ailelerde bireyler, iç zenginlikten yoksun, doyumsuz, ruhunda sürekli çatışmalar yaşayan, hayatını bir denge içerisinde sürdüremeyen kişilerdir. Aslında mesele derinlemesine tahlil edildiğinde aile bireyleri arasında sevgi kültürünün oluşması ve bunun gereğini vurgulamanın, fantezi bir uğraşı olmadığı, hayatın nihaî manada anlam ve zenginlik kazanmasının, hatta insanın Yaratıcı'nın istediği bir kıvama gelmesinin, buna bağlı olduğu söylenebilir.

"İşte siz öyle kimselersiniz ki onlar sizi sevmedikleri halde siz onları seversiniz. Kitabın hepsine inanırsınız. Onlar sizinle karşılaştıklarında inandık derler. Kendi başlarına kaldıklarında size karşı öfkeden parmaklarını ısırırlar..."

"Size bir iyilik dokunsa tasalanırlar (içleri huzursuz olur), şayet başınıza bir kötülük gelse, buna sevinirler. Eğer sabreder, takva üzere olursanız onların hilesi size hiçbir zarar veremez." [6]

6 Al-i İmran, 3/119-120.

İslâmî bir değer olan ibadet davranışını çocuklara kazandırabilmek için, önce insani bir değer olan sağlıklı aile içi iletişimi tesis etmek gerekmektedir.

"İşte siz öyle kimselersiniz ki onlar sizi sevmedikleri halde siz onları seversiniz. Kitabın hepsine inanırsınız. Onlar sizinle karşılaştıklarında inandık derler. Kendi başlarına kaldıklarında size karşı öfkeden parmaklarını ısırırlar..."

Yukarıdaki ayetlerde, İslâmî literatürde Mü'min olarak nitelendirilen, kalbi sevgiyle dolu, iç zenginliğini elde etmiş kişilerin insanları karşılıksız sevebileceklerine işaret edilirken, münafık olarak nitelendirilen kişilerin de insanlara karşı ne denli acımasız bir psikoloji içerisinde olduklarına dikkat çekilmektedir. Bu acımasızlığın temelinde yatan sebep olarak, bunların sevgiden, erdemden ve iç zenginlikten pek nasiplenememiş oldukları, bunun yerine kalplerinin menfaat duygusuyla, hırsla, kinle ve nefretle dolu oluşu gösterilebilir.

Öte yandan insanları sevmek, sevginin, iyiliğin, mutluluğun hâkim olmasını istemek, manevi bir olgunluğun işareti olarak görülürken; insanlara karşı kinle, nefretle dolu olmak, insanların iyiliklere, mutluluklara ermesine karşı rahatsızlık duymak, manevi açıdan alçalmanın (münafık olmanın) bir işareti olarak görülmektedir.

E. Fromm'un "Olgunlaşmamış sevgi; seni seviyorum, çünkü sana gereksinimim var der. Olgunlaşmış sevgi ise; sana gereksinimim var, çünkü seni seviyorum der."[7] sözünün, yukarıdaki ayetlerde ifade edilen gerçeklerin paralelinde oluşu da ayrıca dikkat çekicidir.

Aslında ibadetin (din kuralların kişi tarafından yerine getirilmesinin) nihaî manada hedefi, manevi açıdan istenen olgunluğu elde edebilmektir. Bu açıdan birtakım şekillerle yerine getirilen din kuralları bir araç durumundadır denilebilir. Hayatı, insanları, aile bireylerini sevemeyen bir insanın şeklî olarak yerine getirdiği dini vazifelerin hedefine ulaştığından bahsetmek de pek mümkün olmasa gerek[8].

Ayrıca Kur'an-ı Kerim ve hadisleri incelediğimizde sevgiye dair birçok ayet[9] ve hadisin[10] olduğunu, öte yandan İslâm mütefekkir ve mutasavvıflarının da sevgiyi hep ön plana çıkardıklarını görmekteyiz[11].

Bir aile reisi olarak Hz. Peygamber'in aile fertlerine karşı nasıl bir sevgi ve hoşgörü içerisinde olduğuna dair şu örnekleri vermek istiyoruz:

Hz. Enes anlatıyor:

"Peygamberimize on yıl hizmet ettim. Aslında yaptığım işler pek yerli yerinde olmuyordu. Buna rağmen Hz. Peygamber (sav), bir defacık olsun bana vurmadı ve surat asmadı.

7 Fromm, Erich, Sevme Sanatı (Çev. Işıtan Gündüz), İstanbul ts. s. 47.

8 Bu konudaki değerlendirmeler için bkz. Sunar, Cavit, "Aşkın Terbiyede Rolü" AÜİFD Sayı XXV, Ankara 1984, s. 110 vd.

9 Konu ile ilgili ayetlerden bazıları için bkz. Bakara 2/165, Nisa 4/73, Maide 5/82, En'am 6/76, Hud 11/90, Meryem 19/96, Taha 20/39, Rum 30/21, Sad 38/32, Şura 42/23, Hucurat 49/7, Kıyamet 75/20-21, Buruc 85/14,

10 Konu ile ilgili hadislerin bazıları için bkz. Ebu Davud, Edeb 66, 144; Müstedrek 1/62; Buhari, Cenaiz 44, Nikah 12, Fedailu's-Sahabe 22, Edeb 18; Müslim, Fedail 63, 65; Tizmizi, Menakıb 31, Birr 11, 12, Menakıb 50; İbn Mace, Edeb 3; Askalani, İbn Hacer, el-Metalibu'l-Aliyye, II, 441 ve IV, 72;

11 Bkz. İbn Arabi, İlahi Aşk (Çev. Mahmut Kanık), 2. bs. İstanbul 1992, s. 21 vd.; Uludağ, Süleyman, İbn Arabi, Ankara 1995, s. 167 vd.; Uludağ, Süleyman, Bayezid-i Bistami, Ankara 1994, s. 99 vd.; Cebecioğlu, Ethem, Hacı Bayram Veli, Ankara 1998, s. 86 vd.

Beni azarlamadı ve ayıplamadı. Hatta öf bile demedi. Hoşuna gitmeyen bir şey için 'Niçin böyle yaptın?' diye beni sorguya çekmedi. Herhangi bir hatalı davranışım için hanımlarından biri 'Keşke şöyle yapsaydın' diyecek olsa, 'Bırakın çocuğu... 0, ancak Allah'ın dilediğini yapmıştır' deyip beni korurdu. Çünkü o, çocuklara karşı insanların en şefkatlisiydi. Hayatımda peygamberimizden daha güzel kokan bir koku koklamadım. Onun elinden daha yumuşak bir ipeğe ve kumaşa dokunmadım. 0, insanların ahlâk bakımından da en güzeliydi. Bir gün beni bir işe yollamıştı. Önce -çocukluk işte- 'Gitmem' diye itiraz ettim. Ancak içimden de Peygamberimizin gönderdiği yere gitmek geliyordu. Yola çıktım, sokakta oynayan çocuklara rastladım. Onların yanında oyalanıp kalmışım. Birden ensemde bir el hissettim. Dönüp baktım, bir de ne göreyim, karşımda Peygamberimiz, gülümsüyor. Bana: 'Enesciğim! Sana söylediğim yere gittin mi? diye sordu. Ben de: 'Pekâlâ, derhal gidiyorum Ya Resulallah' diyerek bana söylenen yere gittim.''[12]

"Ailesine karşı Hz. Peygamber (sav)'den daha şefkatli hiç kimseyi görmedim. Oğlu İbrahim'in, Medine'nin kenar mahallelerinden birinde oturan bir sütannesi vardı. Bu sütannenin kocası demircilik yapmaktaydı. Her gün çocuğu görmek için oraya giden Hz. Peygamber (sav), varınca duman dolu eve girer, çocuğunu kucaklayarak bağrına basar, koklar ve öperdi."[13]

Üsame b. Zeyd anlatıyor:

"Hz. Peygamber (sav) bir dizine beni, bir dizine de torunu Hasan'ı oturtur ve ikimizi birden bağrına basarak 'Ey Rabbim! Bunlara rahmetinle muamele eyle. Çünkü ben de bunlara karşı merhametliyim' derdi."[14]

Her konuda olduğu gibi ailede sevgi kültürünün hâkim olmasında da Hz. Peygamberin (s.av) bizlere örnek teşkil ettiğini yukarıdaki hadislere bakarak söyleyebiliriz. Ailede sevgi kültürünün oluşması sadece anne-baba ile çocuk arasında oluşması gereken bir olgu olarak görülmemelidir. Bundan önce karı-koca arasında bu kültürün oluşması gerektiğini vurgulamak isteriz. Nitekim Kur'an-ı Kerimde bu sevgiye işaret edilerek şöyle buyrulmaktadır: "Size nefislerinizden, kendilerine ısınmanız için zevceler yaratmış olması, aranızda bir sevgi ve şefkat var etmesi, Allah'ın ayetlerindendir. Şüphesiz düşünen bir topluluk için bunda ibretler vardır."[15]

Yukarıdaki ayette geçen 'mevedde' kelimesinin ifade ettiği manayı Bayraklı şöyle yorum-

İnsanları sevmek, sevginin, iyiliğin, mutluluğun hâkim olmasını istemek, manevi bir olgunluğun işareti olarak görülürken; insanlara karşı kinle, nefretle dolu olmak, insanların iyiliklere, mutluluklara ermesine karşı rahatsızlık duymak, manevi açıdan alçalmanın (münafık olmanın) bir işareti olarak görülmektedir.

12 Bkz. Ebu Davud, Edeb 1; Taberani, el-Mu'cemu's-Sağir, 2, 32, 118; Heysemi, Mecmau'z-Zevaid, I, 271 ve IX, 16; Tirmizi, Birr 69; Müslim, Fedail 54; Darimi, 34.

13 Buhari, Edeb 18; Müslim, Fedail 63.
14 Buhari, Edeb 21.
15 Rum 30/21

"Ailesine karşı Hz. Peygamber (sav)'den daha şefkatli hiç kimseyi görmedim. Oğlu İbrahim'in, Medine'nin kenar mahallelerinden birinde oturan bir sütannesi vardı. Bu sütannenin kocası demircilik yapmaktaydı. Her gün çocuğu görmek için oraya giden Hz. Peygamber (sav), varınca duman dolu eve girer, çocuğunu kucaklayarak bağrına basar, koklar ve öperdi."

lamaktadır:

"Mevedde denen sevgi, objesini bulan sevgidir. Soyut manadaki sevginin somut hale gelmesi ve sosyalleşmesidir. Gönüldeki sevginin yeşerip insanlığa dal-budak salmasıdır. Allah'ın insanı iki farklı cinste yaratıp, bir aile kurmaları için aralarına sevgi koyması 'mevedde' denen sevginin işlevini göstermektedir... Bu sevginin mekânı ise gönüldür... Evlilik öncesi meydana gelen ve 'hubb'[16] denen sevgilerin bir araya gelmesinden 'mevedde' denen sevgi meydana gelmektedir."[17]

Yukarıdaki ayet ve yorumunda da, ifade edildiği gibi sevgi açısından sağlam temeller üzerine bina edilmiş bir evlilik, ileride çocukları da bu sevgi atmosferine alacak ve böylece ailede sevgi kültürü oluşacaktır. Sevgi kültürünün oluşmasından da, ailedeki manevi yaşama ivme kazandırması beklenecektir. Nitekim sevgi ile manevi yaşam arasındaki ilişkiye değinen Cüceloğlu bu konuda şunları söylemektedir:

"Manevi yaşam kişinin kendi içinde Tanrıyı ve "Hakikat"ı bulmasına yönelir... Manevi yaşam öğretilerini temel alan kişilere mistik, mutasavvıf adı verilir. Bizim tarihimizde örnek olarak Mevlana ve Yunus Emre gösterilebilir... Manevi yaşam yönünden sağlıklı ailede yetişen çocuk, evrenin bir bütün olduğu, bu bütün içinde yer alan her birimin, her olayın, kendine özgü benzersiz bir yeri olduğu, bu nedenle ailedeki her bir bireyin, oldukları gibi değerli olduğu, kendi yetenekleri, düşünceleri, duyguları içinde kabul edilmesi gerektiği, manevi özgürlüğün temelini oluşturur. Bu tür temel bizdeki tasavvuf anlayışına yakın düşen, birleştirici, kaynaştırıcı, evrensel bir dünya görüşü geliştirir. Sağlıklı manevi yaşam, ailenin yetiştirdiği çocuklara verebileceği en güzide armağandır. Sağlıklı bir manevi temeli olan insanlar güleç yüzlü, sevecen, insanlara olduğu kadar doğaya da saygılı bireyler olarak yaşamlarını sürdürürler."[18]

Yukarıdaki değerlendirmeden, coşkulu bir insanlar arası ilişkide manevi yaşamın ne denli önemli olduğunu, bunu elde edebilmek içinde köklü ve engin bir sevgiye sahip olmanın gerektiğini anlamaktayız. Bu değerlendirmenin doğruluğunu birçok mutasavvıfın sevgiye dair söylediklerinden ve yaşadıklarından da anlamak mümkündür[19]. Bir örnek vermek gerekirse, Bayezîd-i Bistâmî'nin insan sevgisine dair şu sözünü nakledebiliriz: "Bir Müslüman

16 Sevgi ile ilgili kavramlar olan "hubb, muhabbet, istihab, vudd, mevedde, hille ve alaka" kavramları hakkında geniş gilgi için bkz. Bayraklı, Bayraktar, Kadın Sevgi ve Temel Haklar, İstanbul 2000, s. 85-103; Ayrıca bkz. Kaya, Remzi, Kur'an'da Dostluk İlişkileri, İstanbul 2000, s. 43 vd.

17 Bayraklı, Kadın Sevgi ve Temel Haklar, s. 97.

18 Cüceloğlu, Doğan, Yetişkin Çocuklar, 18. bs., İstanbul 2000, s. 86-87.

19 Bkz. Uludağ Süleyman, İbn Arabi, s. 167 vd; Cebecioğlu, Ethem, Hacı Bayram, s. 102 vd.

için en faydalı şey din kardeşine saygı, sevgi gösterip onun şeref ve itibarını lekelememektir."[20]

Hem Kur'an, sünnet ve geleneksel kültürümüzden, hem de modern psikolojik tahlillerden hareketle, aile bireylerinin aralarında sağlıklı iletişimi temin edip birbirlerinden güzellikleri öğrenmeleri açısından, sevgi kültürünün müstesna bir yeri olduğunu yukarıda izah etmeye çalıştık. İster psikolojik sonuçlardan, isterse dini söylemlerden hareket edilsin, neticede aile ortamında sevgi kültürünün hâkim olması gerektiği bir gerçektir. Dolayısıyla sevgi kültürünün hâkim olduğu aileyi "sağlıklı aile"; korku kültürünün hâkim olduğu aileyi de "sağlıksız aile" olarak belirtebiliriz.

Psikolojik açıdan sağlıklı bir ailede bireyler;

Duygu ve düşüncelerini birbirlerine karıştırmazlar, duygu ve düşüncelerinin ayrı ayrı farkındadırlar,

Bedensel, duygusal ve düşünsel yönden diğer bireylerin kendilerinden farklı olabileceğini bilirler ve bunu doğal olarak kabul ederler,

Kendi mutluluklarından kendilerini sorumlu tutarlar.

Bu özellikleri yaşamlarında gerçekleştirmiş insanlar kendileri için bir iç özgürlük ortamı yaratmakla kalmazlar, eşleri ve çocukları için de bir dış özgürlük ortamı yaratırlar. Birbirleriyle etkileşim, eşitlik temeline ve birbirlerini olduğu gibi kabule dayanır[21].

Ailede sevgi kültürünün hâkim olması için insanların bu yönde eğitilmeleri, sevgiyle büyütülmeleri ve sevgiyle yaşamaları gerekmektedir. Sevgi, samimi duygular içerisinde gerçekleşmeli, karşıdaki insana yapay sevgi gösterisinde bulunarak onu sevdiğimize inandırmaya veya samimi olmayan duygularla yaklaşarak karşıdaki kişinin sevgisini kazanmaya çalışmak yerine; insanlarla, gerçekten benliğimize ve davranışlarımıza sevgiyi yerleştirerek ilişki içerisine girmemiz gerekir. İnsanlarla bu şekilde ilişki kuramamanın temelinde korku, kızgınlık, kin ve nefret gibi duygular yatmaktadır, denilebilir.

"Kendisiyle uyum halinde olan insan, başkalarına dostça yaklaşır, ama gereğinde onlara karşı çıkar ve haklarını savunmak için savaşır, bazen ise yalnız kalmayı yeğler. Bu durumlardan hangisini yaşayacağının seçimini o andaki içsel yaşantılarına ya da içinde bulunduğu çevresel koşullara göre seçer. Buna karşılık, insanlar vardır, sürekli başkalarının sevgisini ve onayını kazanmaya çalışır ve bunu yaparken de kendi kişiliklerinden ödün verirler. İnsanlar vardır, diğer insanları sürekli karşılarına alır ve dünyaya karşı sonu gelmeyen bir öfke yaşarlar. Ya da insanlar vardır, başkalarıyla ara-

Sevgi kültürünün oluşmasından da, ailedeki manevi yaşama ivme kazandırması beklenecektir.

20 Uludağ, Bâyezid-i Bistâmi, s. 100.

21 Cüceloğlu, İçimizdeki Çocuk, s. 77.

larına görünmez bir engel koyarlar, onlarla yakın duygusal ilişkiler kuramazlar."[22]

Anne-babaların bu konudaki hedefleri, ailede sevgi kültürünü sağlamaya çalışarak hem kendi aralarında hem de çocuklarıyla sağlıklı bir iletişim kurmanın yollarını aramak olmalıdır. Bunun için de önce kişinin kendisiyle uyum halinde olmayı başarması, daha sonra da bu uyumu aile bireyleri arasında tesis etmeye çalışması gerekmektedir diyebiliriz.

Sevgi kültürünün hâkim olduğu aileyi "sağlıklı aile"; korku kültürünün hâkim olduğu aileyi de "sağlıksız aile" olarak belirtebiliriz.

"Yaklaştırıcı, nüfuz ettirici ve süsleyici özelliği ile sevgi, bir eğitim faaliyeti yapmaktır. Önemli olan, eğitimin sevginin önünü açmasıdır. O zaman görülecektir ki, sevgi insanı hem Allah'a(c.c) hem de diğer insanlara yaklaştıracak, aradaki mesafeyi kısaltacaktır. Bu açıdan bakınca sevgi bir duygu olmaktan öte, bir eğitim yuvasıdır, bir sanatkârdır. İnsan sevgi sayesinde imanı benimser, kucaklar ve bağrına basar. Diğer taraftan sevgi bir sanatkâr gibi imanı gönülde süsler. Sevgi ile yapılan eğitim, hem kalite bakımından yükselir, hem de amacına kısa yoldan ulaşır. Sevginin eğitimciliğinden istifade etmeyen bir eğitimin, başarıya ulaşma şansı yoktur."[23]

Yukarıdaki yorumlar doğrultusunda, çocukları gereği gibi eğitebilmek için ailede sevgi kültürünün oluşturulmasını kaçınılmaz bir durum olarak görebiliriz. Sevgi denen bu güçlü kaynaktan beslenmeyen, insanlar arası ilişkilerden verimli sonuçlar elde etmek pek mümkün gözükmemektedir.

Ailede sevgi kültürünün hâkim olması, çocuklara ibadet davranışını kazandırmada da önemli yararlar sağlayacaktır. Annebabasıyla arasında kuvvetli sevgi bağı oluşan çocuk, annebabadan bu yönde gelecek mesajlara dikkat verip, onları alıp benimseyecektir. Böylece sevginin, ibadet davranışını meydana getirmede önemli bir vasıta olduğu görülecektir.

Yapılan bir anketli çalışmada, ibadet davranışını yerine getirdiğini söyleyen çocukların %95.2'si sevgi kültürü acısından problemsiz aile çocukları olduğu anlaşılmıştır. Bu sonuç, sevgi kültürü açısından problemsiz bir aile meydana getirmenin, çocuklara ibadet davranışını kazandırmanın adeta bir ön şartı olduğu fikrini doğurmaktadır, diyebiliriz. Yine ibadetlerini yerine getirenlerin %4.8'i sevgi kültürü açısından az problemli aileye mensup iken; sevgi kültürü açısından ciddi problemli ailelerden, ibadet davranışını kazanan hiçbir çocuk mevcut olmadığı adı geçen çalışmada tespit edilmiştir[24].

Konumuzu izah etmede ve anket sonucunu doğrular nitelikte, 18 yaşındaki bir gencin çocuk-

22 Geçtan, İnsan Olmak, 14. bs., İstanbul1994, s. 56.
23 Bayraklı, Kadın Sevgi ve Temel Haklar, s. 90-91
24 Sağlam, İsmail, Çocuk ve İbadet, Düşünce Kitabevi Yay. Bursa 2002, s. 212.

luk yılları ile ilgili hatıralarını dile getirdiği mektubundan bazı pasajları aktarmak istiyoruz:

"...İçimde bir özlem var, anlatamıyorum. Sanki 18 yıldır görmediğim bir şey... Okula gidiyorum aynı özlem, eve geliyorum aynı özlem, çarşıya gidiyorum yine aynı özlem... Mesela bir insanın susadığını düşünün: Bu insan nereye gitse, ne yapsa susuzluğunu aklından çıkaramaz ve hep onu düşünür ya... İşte bendeki de öyle bir şey. Sanıyorum anlamaya başlıyorum. Evet... Evet... Ben "sevgiye" susadım. Sevgi olmayınca bendeki her şey eksik sanki...

Babamın odası ayrı. O hep kendi odasında durur. Sofraya oturduğumuzda bazen sevgi dolu kalbimle bakarım babama. Ama o bizim gözlerimize hiç bakmaz. Biz kendisini öylesine severken o, hiç olmadık yere, hiç olmadık şeylere kızar ve bizi azarlar. İşte o zaman bir tuhaf oluruz, sevgi dolu kalplerimiz kırılır ama sevgi yine üstün gelir ve biz onu içimizde hemencecik affederiz.

Ben bir zamanlar namaz kılmıyordum. Namaz kılmıyorum diye babam beni hortumla döver ve banyoya hapsederdi. Buna rağmen kılmazdım. Beni zorla sabah namazına kaldırırdı. Kalkmadığımda üzerime soğuk su dökerdi. Ben de kalkar abdest alıyormuş gibi musluğun suyunu biraz boşa akıtırdım. Ondan sonra seccadenin üzerinde biraz otururdum. Arada bir secde eder gibi yatardım. O zaman 10-11 yaşlarındaydım. Şimdi ise 18 yaşındayım ve hala namaz kılmıyorum. Bunun için beni çok dövdü, bana çok laf söyledi, ağır hakaretler etti. Bunun yerine bana sarılıp, beni bir kerecik öpseydi, namaz kılmam için benimle konuşsaydı, beni namaza teşvik etseydi kılardım. Vallahi billahi kılardım."[25]

Çocuklara ibadet davranışını kazandırmada sevginin ne kadar önemli olduğunu, ailede sevgi kültürünün hâkim olmasının ne denli gerekli olduğunu, gerek yukarıdaki mektupta gerekse yapmış olduğumuz mülakatlarda görmekteyiz.

Yapmış olduğumuz mülakatlardan ailede sevgi kültürünün gereğini vurgulayan bazı bölümleri sizlerle paylaşmak istiyoruz:[26]

"...Çocuğumun birine çok katı disiplin uyguladım ve zor kullanarak ibadetlerini yapmasını sağladım. Fakat ne yazık ki şu anda bu çocuğum büyüdü ve namazını kılmıyor. Demek ki bu çocuğa namazı sevdirememişiz. Bu durumu görünce diğer çocuklarımıza hiçbir zorlayıcı tedbir uygulamadık. Sade-

Bunun için de önce kişinin kendisiyle uyum halinde olmayı başarması, daha sonra da bu uyumu aile bireyleri arasında tesis etmeye çalışması gerekmektedir diyebiliriz.

25 Kapaklıkaya, Alişan, Bunları Kimseye Anlatmamıştım, İstanbul 1999, s. 41-47.

26 Çocuklara ibadet davranışını kazandırabilmek için takip edilecek ilke ve metotları hem anne-baba hem de uzun yıllar eğitim öğretimle meşgul olmuş kişilerle mülakatlarda yapılmıştır. Bu mülakatlarda; "siz ibadetleri yapmaya nasıl alıştınız" ve "çocuğunuzu/çocuklarınızı ibadetlere nasıl alıştırdınız" şeklinde iki soruyu katılımcıların cevaplaması istenmiştir. İlerleyen satırlarda alınan cevapları göreceksiniz.

ce telkinde bulunduk ve yaşayışımızla örnek olmaya çalıştık. Şu anda bu çocuklarımız büyüdü ve isteyerek, severek namazlarını kılıyorlar. Annebabalara tavsiyem; sakın çocuklarda ibadetlere karşı nefret uyandıracak uygulamalara başvurmasınlar. Bağırıp çağırarak çocuklara namaz kıldırmak mümkün değil. Ara sıra ibadetlerini aksatmaları, ibadet sevgilerini kaybetmelerinden çok daha güzeldir. Çünkü ibadet sevgisi canlı olunca yetişkinlikte ibadetlerini aksatmadan yerine getiriyorlar."

Ailede sevgi kültürünün hâkim olması, çocuklara ibadet davranışını kazandırmada da önemli yararlar sağlayacaktır. Annebabasıyla arasında kuvvetli sevgi bağı oluşan çocuk, annebabadan bu yönde gelecek mesajlara dikkat verip, onları alıp benimseyecektir. Böylece sevginin, ibadet davranışını meydana getirmede önemli bir vasıta olduğu görülecektir.

"Üzerinde en fazla durduğum konu, çocuklarda ibadete karşı antipatinin uyanmamasıdır. Bununla beraber annebaba olarak bizler namaz kılarken ara sıra da onların namaz kılmalarını sağlamaya çalışıyoruz. Şu anda çocuklarımız henüz muntazam bir şekilde namaz kılacak bir yaşta değiller. Onun için namazı onlara sevdirmeye çalışıyoruz. Namaz vakitlerinin haricinde sohbet esnasında ibadetlerin Müslüman'ın hayatındaki öneminden ve mutluluğuna etkisinden bahsetmeye çalışıyoruz..."

"...İnsani ilişkiler açısından çocuklarla aramızda öyle bir sevgi saygı oluştu ki, olumsuz bir durumda kızdığımı hissettiklerinde, cezalanmaktan daha fazla etkilendiklerini görüyorum."

"Anne-baba ile çocuk arasında büyük bir sevgi ve saygı bağı oluşturulmalı ve ibadetle ilgili yapılacak eğitim bunun üzerine bina edilmelidir. Çocuğu dikkate almadan üzerine vararak bu işin davranışa dönüşmesini sağlamak biraz zor görünmektedir. Burada şu anekdotu anlatmak istiyorum:

Vaktiyle köyümüzde Deliağa ismiyle tanınan bir kişi 12-13 yaşlarında iken çobanlık yapıyormuş. Akşamleyin yorgun argın eve dönen Deliağa, yatsıyı kılmadan yatağına yatmış. Annesi ise ısrarla çocuğu yatsı namazı için camiye göndermek istemiş. Annesinin aşırı ısrarı karşısında yapacak başka bir şeyi kalmayan Deliağa; 'İşte namaza gidiyorum, ama vallahi namazda hiçbir duayı okumayacağım.' der."

"Yapılan eğitimin kalıcı olabilmesi için çocuğun ruh dünyasını dikkate almak gerekir. Eğitimci hem kendisiyle hem de çocukla barışık olmalı, hoşgörü, güven ve samimiyet ortamı hâkim olmalıdır. Bir de biçimle özü birbirine karıştırmamak gerekir diye düşünüyorum."

"Anne-baba çocuk nezdinde çok sevilen kişiler olmalıdır. Çocuk anne-babamın hatırını kırmamalıyım diye düşünebilmelidir. Bunun için de anne- baba çocuğun her şeyine müdahale eden bir tip olmamalıdır. Çünkü çocukta hem anne-babaya hem de iletilmek istenen mesaja karşı, bıkkın-

lık ve antipati meydana gelebilir. Yine anne-baba ibadetlerini yerine getiren çocuğu fark etmeli ve bir şekilde memnuniyetini çocuğa hissettirmelidir."

"Tabii bütün bunlar yaptırılırken sevgi ve saygı esas alınmalı, hoşgörülü olmalı ve hiçbir zaman çocuğu zorlayıcı tavır içerisine girilmemeli, çünkü çocukta ibadetlere ve dinî hayata karşı antipati meydana gelebilmektedir."

"Sevgi ve şefkatle yaklaşarak, dinî önderlerin hayat hikâyelerini anlatarak, çocukların bilgi ve duygu boyutunda dinî yaşantı ile tanışmalarını sağlamak gerekir ki, arkadan ibadetin davranış boyutu gelsin. Bunlara dikkat etmeden sık sık çocuğu sıkıştırıp "oğlum namaz kıl/kızım namaz kıl" demenin bir faydası olmadığını birçok olayla müşahede ettik. Mesela babası din görevlisi olan ve ibadetler konusunda kendisini aşırı sıkan bir arkadaşımız, aileden ayrılıp şehre okumaya geldiğinde namazı tamamen bıraktığını ve 'oh be rahatladım' dediğini anlatmaktadır."

"Çocukların gönülden ibadet eden kişiler olmalarını sağlamak için, sevgi ve bilgi sahibi olmalarını sağlamak gerekir. Dinî konularda gerekli bilgileri vermenin yanında, seven Allah(c.c) ve sevilen Allah(c.c), seven peygamber(s.a.v) ve sevilen peygamber(s.a.v), doğru yolu gösteren Kur'an imajının çocukta yer etmesi gerekir. Yine Allah'ın sevgisinin, rahmetinin yanında, cezasının da olduğu insanlara hatırlatılmalıdır."

"Ben çocuğuma namaz kılmasını hatırlattığımda, canı sıkılıyor namaz kılmak istemiyor. Sebebini düşündüğümde, çocuklara fazla zaman ayıramadığımızı, benim akademik çalışmalarım, eşimin işi ve işteki bazı özel problemleri yüzünden sürekli evde stres ortamının hâkim olması aklıma geliyor. Ailede insanların, insani ilişkilerde başarılı olmaları ve dingin bir hayata sahip olmaları, her başarının anahtarı gibi geliyor bana. Maalesef biz bunu gerçekleştiremediğimiz için, çocuklarımızın ibadet eğitimi ve öğretimi noktasında da fazla mesafe alamadığımızı söyleyebilirim."

"Benim çocukları ibadete alıştırmada uyguladığım yöntemin pek başarılı olmadığını söyleyebilirim. Ben bu konuda çok sert davranıyorum. İkazlarım sürekli ve kesin bir şekilde olmaktadır. Fakat çocuk otoritemden etkilenerek emirlerimi yerine getirse de bu uygulamadan hiç hoşlanmadığını hissediyorum."

"Çocuklarda iç gerilim meydana getirici tutum ve davranışlardan mutlaka uzak durulmalı, istenen hedef davranışı onların kendi tercihleri duru-

"Anne-baba ile çocuk arasında büyük bir sevgi ve saygı bağı oluşturulmalı ve ibadetle ilgili yapılacak eğitim bunun üzerine bina edilmelidir. Çocuğu dikkate almadan üzerine vararak bu işin davranışa dönüşmesini sağlamak biraz zor görünmektedir.

muna getirip meydana gelmesini sağlamak gerekir. Bunun için de anne-baba ailede hiçbir zaman öğretmen rolüne bürünmemeli ve samimi, bilge anne-baba olmaya gayret göstermelidir. Anne-baba çocuklarıyla dostluğunu hiçbir zaman bozmamalı, çünkü bu dostlukla, birçok problemin kolaylıkla çözülmesi mümkün olur."

"Çocukların gönülden ibadet eden kişiler olmalarını sağlamak için, sevgi ve bilgi sahibi olmalarını sağlamak gerekir. Dinî konularda gerekli bilgileri vermenin yanında, seven Allah(c.c) ve sevilen Allah(c.c), seven peygamber(s.a.v) ve sevilen peygamber(s.a.v), doğru yolu gösteren Kur'an imajının çocukta yer etmesi gerekir..."

Yukarıda da görüldüğü gibi hem anket sonuçları, hem bir gencin ailesinde gördüğü sevgi eksikliğini dile getiren mektubu, hem de mülakat yapmış olduğumuz kişilerin ifadeleri, ailede sevginin varlığının ekmek kadar, su kadar zarurî olduğunu ortaya koymaktadır. Öyle ise çocuklarına ibadet eğitimi ve öğretimi vermek isteyen ve ibadet davranışını benimseyerek yerine getiren çocuklar yetiştirmek isteyen ailelerin her şeyden önce seven ve sevilen anne-baba olmaları, sevgi kültürü ile yoğrulmuş aile yuvaları tesis etmeleri en başta gelen görevdir, diyebiliriz[27]. Bununla beraber, insan eğitiminin ve ona davranış kazandırmanın gelişigüzel bir şey olmayıp, sistematik olduğunu ve birçok faktörün bulunduğunu gözden uzak tutmamak yerinde olacaktır. Çünkü yazımıza konu olan "Ailede Sevgi Kültürünün Hâkim Olması" ilkesi ile beraber diğer ilkeleri ve metotları dikkate almanın anne-babaları isabetli sonuçlara götüreceği söylenebilir.

27 Din eğitiminde sevginin gereği ve önemi hakkında geniş bilgi için bkz. Ayhan, Halis, Din Eğitimi ve Öğretimi, s. 113-118; Öcal, Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar, s. 83-85; Ay, M. Emin, Ailede ve Okulda İdeal Din Eğitimi, s. 21-25, 46-47; Bilgin, Beyza, Din Öğretimi, s. 34-40; Bilgin, Beyza, İslâm ve Çocuk, s. 67 vd.; Bayraklı, Kadın Sevgi ve Temel Haklar, s. 85 vd.; Parladır, Selahattin, Din Eğitimi Bilimine Giriş, İzmir 1996, s. 90 vd.; Bayraktar, M. Faruk, İslâm Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri, s. 141 vd.; Dodurgalı, Abdurrahman, Din Eğitimi ve Öğretiminde İlkeler ve Yöntemler, s. 104 vd.; Özbek, Abdullah, Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed, s. 34-35; Çamdibi, H. Mahmut, Eğitim İlkeleri ve Rehberlik, s. 1 vd.; Sunar, Cavit, Aşkın Terbiyede Rolü, agm., s. 95-126.

*Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

BİBLİYOGRAFYA

Ay, M. Emin; Ailede ve Okulda İdeal Din Eğitimi, İstanbul 1997.

Ayhan, Halis; Din Eğitimi ve Öğretimi, 3. Bs., İstanbul 1997.

Bayraklı, Bayraktar; Kadın Sevgi ve Temel Haklar, İstanbul 2000.

Bayraktar, M. Faruk; İslâm Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri, 3. Bs., İstanbul 1989

Bilgin, Beyza; İslâm ve Çocuk, Ankara 1991.

Cebecioğlu, Ethem; Hacı Bayram Veli, Ankara 1998.

Cüceloğlu, Doğan; Yeniden İnsan İnsana, 23. bs., İstanbul 2000.

Yetişkin Çocuklar, 18. bs., İstanbul 2000.

İçimizdeki Çocuk, İstanbul 1994.

Çamdibi, H. Mahmut; Eğitim İlkeleri ve Rehberlik, İstanbul 2000.

Dodurgalı, Abdurrahman; Din Eğitimi ve Öğretiminde İlkeler ve Yöntemler, İstanbul 1996.

Dökmen, Üstün; İletişim Çatışmaları ve Empati, İstanbul 2000.

Fromm, Erich; Sevme Sanatı (Çev. Işıtan Gündüz), İstanbul ts.

Geçtan,engin; İnsan Olmak, 14. bs., İstanbul1994.

İbn Arabi; İlahi Aşk (Çev. Mahmut Kanık), 2. bs. İstanbul 1992.

Kapaklıkaya, Alişan; Bunları Kimseye Anlatmamıştım, İstanbul 1999.

Kaya, Mevlüt; Din Eğitiminde İletişim ve Dinî Tutum, Samsun 1998.

Kaya, Remzi; Kur'an'da Dostluk İlişkileri, İstanbul 2000.

Mountrose, Philip; Çocuklarla ve Gençlerle İletişime Geçmenin 25 Yöntemi, İstanbul 2000.

Öcal, Mustafa; Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar, 2. Bs., Ankara 1991.

Öncül, Remzi; Eğitim ve Eğitim Terimleri Sözlüğü, İstanbul 2000.

Özbek, Abdullah; Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed, 2. Bs., Konya 1991.

Özer, A. Kadir; İletişimsizlik Becerisi, İstanbul ts.

Parladır, Selahattin; Din Eğitimi Bilimine Giriş, İzmir 1996.

Sağlam, İsmail; Çocuk ve İbadet, Düşünce Kitabevi Yay. Bursa 2002.

Sunar, Cavit; "Aşkın Terbiyede Rolü" AÜİFD Sayı XXV, Ankara 1984.

Uludağ, Süleyman; Bayezid-i Bistami, Ankara 1994.

İbn Arabi, Ankara 1995.